

Jan Krajhanzl

Psychologie vztahu k přírodě a životnímu prostředí

Pět charakteristik,
ve kterých se lidé liší

Recenzovali:

Doc. PaedDr. Hana Horká, CSc.

Prof. RNDr. Hana Librová, CSc.

Ing. Aleš Máchal

© Lipka – školské zařízení pro environmentální vzdělávání, 2014

© Masarykova univerzita, 2014

Fotografie v knize © Alžběta Stančáková, 2014

Fotografie na obálce © Jan Krajhanzl, 2014

ISBN 978-80-87604-67-0 (Lipka)

ISBN 978-80-210-7063-9 (Masarykova univerzita)

DOI 10.5817/CZ.MUNI.M210-7063-2014

Obsah

I. část – Uvedení do problematiky

Prolog aneb osobnosti o vztahu k přírodě a životnímu prostředí.....	10
Úvodem: Kolik slov máme pro vztah k přírodě a životnímu prostředí?	13
Kde hledat?	14
Úhel pohledu.....	16
O knize	20
Poděkování	21
Metoda: Vytvoření charakteristiky osobního vztahu k přírodě a životnímu prostředí	23
Stručné představení charakteristik vztahu k přírodě a životnímu prostředí.....	31
Potřeba kontaktu s přírodou	32
Adaptace na přírodní podmínky	32
Estetický postoj k přírodě	34
Etický postoj k přírodě	34
Environmentální vědomí	35
Vztah plný rozporů	36
Vztah k přírodě, vztah k životnímu prostředí?	40
Malé shrnutí	41

II. část – Charakteristika vztahu k přírodě a životnímu prostředí

Potřeba kontaktu s přírodou	44
Vyhledávat přírodu	46
Kvantita a kvalita	48
Účinky kontaktu s přírodou	51
Substituce přírody?	54
Láska jako záhuba přírody?	57
Adaptace na přírodní podmínky	60
Obstát tváří v tvář přírodě	63
Jak změřit, kdo přežije?	64

Sběrači, lovci a rekreativci	66
Les a noční můry	68
Očichat si přírodu	70
Vysněná divočina	74
Napospas přírodě	76
Pravidla adaptace	79
Mimo dobro a zlo	81
Estetický postoj k přírodě	83
Prožívat různé krásy, ale naplno	86
Kdo si všimne?	88
Set a setting	89
Vnímat svět kolem	92
Civilizační glazura	94
Estetický postoj nestačí	96
Etický postoj k přírodě	98
Žitá etika	101
Dominance a submise	104
Afilie a hostilita	107
Úskalí dotazníků etických postojů k přírodě	111
Etický postoj k přírodě = proenvironmentální chování?	113
Environmentální vědomí	114
Environmentální chování	116
Proenvironmentální chování a jednání	117
Oblasti environmentálního chování	119
Proč lidé (ne)chrání životní prostředí?	120
Sociální pasti	123
Kde bereme ochotu chránit životní prostředí?	125
Povědomí o environmentálních problémech	126
Znalost environmentálních následků chování	128
Morální norma	130
Postoj k chování	132

Subjektivní normy, vnímaná kontrola chování a zvyk	132
Environmentální vědomí	134

III. část – Jak (ne)popisovat vztahy lidí k přírodě a životnímu prostředí?

Srovnání charakteristiky vztahu k přírodě a životnímu prostředí s jinými koncepty.	138
Odcizení a odcizování přírodě	138
Biofilie	142
Environmentální identita	144
Emoční spřízněnost s přírodou	146
Spojení s přírodou	148
Ekogramotnost	149
Vědomosti, dovednosti, emoce, postoje a chování	154
Environmentální senzitivita	159
Babylonská věž vztahu k přírodě a životnímu prostředí	162
Diskuse a závěrečné shrnutí	164
Pár slov na závěr	165
Příloha A: Přehled definic charakteristiky vztahu k přírodě a životnímu prostředí.	168
Příloha B: Otázky ke kapitolám	170
Literatura	174
Rejstřík	195
Summary	198

Úvodem: Kolik slov máme pro vztah k přírodě a životnímu prostředí?

Motto: „Usuzovat na vazbu s přírodou totiž vůbec není lehké – nejde chytit, změřit, dokonce se na ni nemůžete ani pořádně zeptat. Vždyť co byste vy sami odpověděli na otázku: Jaký máte vztah k přírodě?“¹

Různorodé profese, které se zabývají přírodou a životním prostředím, čerpají z rozsáhlé terminologie přírodních a společenských věd. Umí popsat biodiverzitu jakéhokoliv českého biotopu, vývoj složení půdy v lučních nivách od neolitu, progresivní směry odpadového hospodářství, ekonomické aspekty obchodu s povolenkami na emise CO₂ i sociální indikátory trvale udržitelného rozvoje.

Co vztah k přírodě? Umí environmentální praxe reflektovat vztahy lidí k přírodě a životnímu prostředí?

Psychologie je věda o lidském prožívání a chování. Dokáže popsat desítky až stovky vlastností osobnosti, psychopatologických stavů a zákonitostí ontogenetického vývoje. Umí svou terminologií vystihnout psychiku oběti trestného činu, příjemce reklamy, sportovce před soutěžním výkonem, cestovatele po kulturním šoku i věřícího v náboženském vytržení.

Jaké termíny má psychologie pro popis vztahu lidí k přírodě a životnímu prostředí?

Odpověď, která zaznívá z české psychologie i environmentální praxe, je překvapivá: termíny pro reflexi lidského prožívání a chování ve vztahu k přírodě a životnímu prostředí příliš nepoužíváme, a pokud ano, pak často libovolně a bez znalosti věci samé.

Je přitom evidentní, že existuje řada otázek, ve kterých takovou terminologii postrádáme: Jak charakterizovat různorodé vztahy lidí k přírodě a životnímu prostředí? Jak vystihnout motivy člověka k proenvironmentálnímu chování? Jak popsat

1) Pelikán (2010a: 23).

způsob, jakým lidé přijímají informace o environmentálních hrozbách? Jak reflektovat prožívání kontaktu s divokou přírodou?

Takové pojmosloví vztahu k přírodě a životnímu prostředí je dnes myslím nejpotřebnější v environmentálním vzdělávání, výchově a osvětě, jimž se v České republice věnují tisíce pedagogů. Vztah k přírodě a životnímu prostředí však není jen pedagogické téma – jak uvidíme v této knize, svůj význam má pro environmentalistické, sociologické i filosofické katedry, odkazy na vztah k přírodě a životnímu prostředí najdeme ve strategických koncepcích státní správy, v politických debatách, v médiích, v církevních vizích pro nové tisíciletí, v umění a koneckonců i v popkultuře. Jak je znát i z citací v *Prologu*, právě proměnu vztahu k přírodě a životnímu prostředí považují mnozí myslitelé za podmínku, která je klíčová pro udržitelnost lidského života na Zemi.

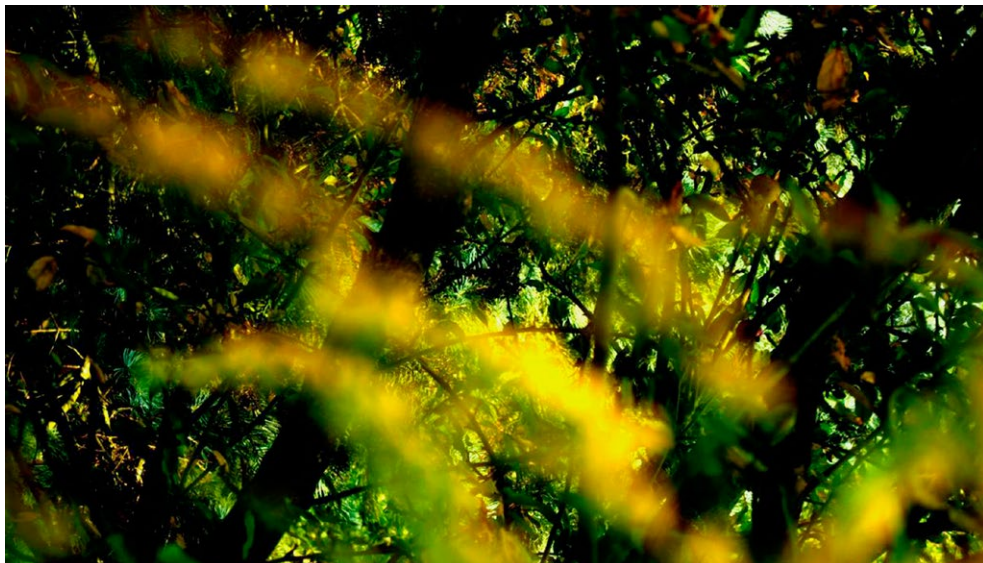
Jazyk a myšlení spolu úzce souvisejí, náš jazyk vypovídá o tom, jak se orientujeme ve světě kolem nás. Často se v této souvislosti uvádí (smyšlený) příklad, podle kterého mají Eskymáci pro sníh pětatřicet různých pojmenování – ty jim umožňují přesně pojmenovat ten druh sněhu, jaký mají právě na mysli.

Kolik výrazů máme pro vztah k přírodě a životnímu prostředí my?

Kde hledat?

V environmentální výchově se pro popis vztahu k přírodě a životnímu prostředí používá řada termínů, které mají mlhavý nebo zcela nesourodý význam (Krajhanzl, 2007a). Pokaždé, když je slyšíme, je lepší se ptát: *Co myslíte odcizením přírodě? Jak se podle vás projevuje kladný vztah k přírodě? Co si konkrétně představíte pod ekologičností?*

Není náhodou, že když chtěl Bůh ve Starém zákoně zmařit stavbu babylonské věže, zmátl jazyky stavitelů tak, aby si nerozuměli. Stěží si lze představit, jak by botanici popisovali rostlinnou skladbu ekosystému bez botanického názvosloví a jak by lékaři operovali bez anatomické terminologie. Kde hledat kvalitní oborové pojmosloví pro odborníky a praktiky zabývající se vztahem k přírodě a životnímu prostředí, aby se při své práci domluvili?

Stěží si lze představit, jak by botanici popisovali rostlinnou skladbu ekosystému bez botanického názvosloví a jak by lékaři operovali bez anatomické terminologie.

Inspiraci jsem našel v zahraniční psychologii, která studuje vztah člověka k přírodě a životnímu prostředí. Pro popis prožívání a chování v environmentálně relevantních situacích se zde používá řada termínů, které mají kvalitní teoretický i empirický základ, např. regenerující účinek kontaktu s přírodou, efekt divočiny, environmentální úzkost, hodnocení environmentálních rizik nebo přisuzování environmentální odpovědnosti.

Slabinou zahraničního výzkumu prožívání a chování ve vztahu k přírodě a životnímu prostředí je přítom roztržštěnost studia. Po čtyři dekády vycházejí každým rokem v odborných zahraničních časopisech desítky studií, které zkoumají některá z dílčích témat vztahu k přírodě a životnímu prostředí, např. ochotu jedince chránit životní prostředí, obecné postoje k přírodě, estetické vnímání přírody, rekreační aktivity v přírodě, kontakt s divočinou, emoce spojené s environmentálními hrozbami, strategie podpory proenvironmentálního chování, vliv významných životních zkušeností či sebepojetí ve vztahu k přírodě ad. Chybí však publikace, které by poznatky

těchto dílčích výzkumů propojily a poskytly ucelený pohled na vztah člověka k přírodě a životnímu prostředí.

Záměrem této knihy je nabídnout termíny, které nám pomůžou přemýšlet a bavit se o prožívání a chování člověka ve vztahu k přírodě a životnímu prostředí. Proto jsem při přípravě této knihy vyhledával, třídil, definoval a doplňoval slova, která se hodí pro uvedené téma. Výsledkem není slovník, ale *charakteristika osobního vztahu k přírodě a životnímu prostředí* – autorský koncept, se kterým můžete všestranně popsat vztahy lidí k přírodě a životnímu prostředí.

Úhel pohledu

Vztah člověka k přírodě a životnímu prostředí je mezioborové téma. Pokud se chceme zorientovat v tom, jakým způsobem se touto problematikou zabývají různé vědní obory, můžeme si to demonstrovat na jednoduché otázce: *Proč člověk poškozuje životní prostředí?*²

Tuto otázku chápou vědní obory různě:

- Proč lidstvo, druh *Homo sapiens*, poškozuje životní prostředí? (makrouroveň)
- Proč naše společnost poškozuje životní prostředí?
- Proč různé společenské skupiny, např. ekonomické elity nebo voliči amerických republikánů, poškozují životní prostředí?
- Proč konkrétní lidé poškozují životní prostředí? (mikrouroveň)

Nejde pochopitelně jen o poškozování životního prostředí. Různé vědní obory chápou rozdílně také otázky typu „Proč se člověku líbí velehory?“ nebo „Co prožívá člověk v nočním lese?“.

Podle toho, v jaké rovině přistupují různé společenskovědní obory k uvedeným otázkám, dospívají k různým odpovědím. Ačkoliv jsou zajímavé všechny čtyři úhly

2) Takto se ptají jen některé – konkrétně tzv. deskriptivní – obory, tedy ty, které zkoušejí popsat svět takový, jaký je. Normativně orientované obory, které se zabývají tím, jaký by svět měl být, se místo toho ptají: „Proč je špatné poškozovat životní prostředí?“ Více o tom dále.

pohledu na vztah k přírodě a životnímu prostředí, domnívám se, že v současné době existuje několik dobrých důvodů, proč věnovat pozornost mikroúrovni vztahu lidí k přírodě a životnímu prostředí. Znamená to reflektovat prožívání a chování jedinců, samozřejmě v kontextu kulturních, sociálních, ekonomických a dalších vlivů:

- Kdyby bylo prožívání a chování různých lidí ve vztahu k přírodě a životnímu prostředí podobné, stačilo by nám zobecňovat a mluvit o vztahu společnosti, kultury, případně dokonce živočišného druhu k přírodě. Jak však ukazují probíhající konflikty v otázkách ochrany přírody a životního prostředí, sociologické a environmentalistické průzkumy, zkušenosti praktiků v environmentální výchově a konečně i běžná lidská zkušenost – my lidé se mezi sebou ve svém vztahu k přírodě a životnímu prostředí významně lišíme. Čím tedy vysvětlit propastné rozdíly mezi námi, když jsme všichni příslušníky stejné společnosti, kultury a přírodního druhu? Bez studia individuálního rozměru vztahu k přírodě a životnímu prostředí to možné není.
- V uplynulých dekadách vyšla celá řada publikací, které se zabývají makrotématy vztahu k přírodě a životnímu prostředí, tedy antropologickými, kulturními a sociálními aspekty této problematiky (u nás např. Keller, 1992, 1993; Kohák, 1993; Librová, 1994; Šmajš, 1995; Kohák, 1998; Lužný, 2004; Librová, 2004; Stibral, 2005; Binka, 2008). Kořeny současných environmentálních problémů se podle nich nacházejí v neolitickém přechodu k zemědělství, židovsko-křesťanské kultuře, osvícenství či průmyslové revoluci (srv. Scull, 1999). Studium věnované porozumění osobnímu vztahu současných lidí k přírodě a životnímu prostředí doplňuje tyto pohledy o individuální mikrorozměr.
- I když životní prostředí významně ovlivňuje politika, ekonomika, právo, masmédia, v hlavní roli je vždy v konečném důsledku jedinec. Je pravda, že na něj působí celá řada kulturních, sociálních, ekonomických, právních, environmentálních a dalších vlivů, nicméně všechny vlivy se setkávají, střetávají a mísí právě v něm. Pokud chceme pochopit, *co a jak* člověka ovlivňuje, je nezbytné porozumět, co se děje v „černé bedýnce“ osobnosti. Chování k přírodě a životnímu prostředí je aktem jedinců (v kontextu uvedených vlivů), ať již jsou občany, zemědělci, učители, manažery nebo politiky.

- Když se dočteme, že se lidstvo odcizilo přírodě v neolitu, případně na počátku osvícenství, jak to použijeme v praxi? Nevím. Mikroúroveň však nabízí pohled zblízka na prožívání a chování dnešních lidí ve vztahu k přírodě a životnímu prostředí, umožňuje nám pochopit rozdíly mezi nimi. Díky hlubšímu porozumění motivaci lidí je pak umíme podpořit v odpovědnějším chování ke světu kolem nás.
- Většina českých publikací, které se zabývají vztahem k přírodě a životnímu prostředí, se věnuje převážně **normativnímu pohledu** na problematiku: Jak by se lidé měli chovat k přírodě? Jaký by k ní měli mít vztah? Publikace environmentální etiky a filosofie (např. Šmajš, 1995; Kohák, 1998; Binka, 2008), které si takové otázky kladou, následují pedagogické příspěvky (Máchal, 2000; Horká, 2005; Činčera, 2007; Lebllová, 2012; Šimonová, Šebešová, 2013; Činčera, 2013a) – ty nabízejí teoretická východiska, metodiku a techniky, jak změny vztahu k přírodě a životnímu prostředí environmentální výchovou dosáhnout. Poněkud upozaděn zatím zůstává samotný popis vztahu k přírodě a životnímu prostředí – nikoliv jaký by *měl být*, ale **deskriptivní zkoumání** toho, *jaký reálně je, jak se utváří, vyvíjí a co jej ovlivňuje*.

Psychologie zabývající se porozuměním vztahu k přírodě a životnímu prostředí v České republice „zaspala dobu“ – alespoň ve srovnání s jinými obory (sociologie, ekonomie, filosofie) nebo ve srovnání se zahraničním rozvojem environmentální psychologie, ekopsychologie, ochranné psychologie a dalších disciplín (Spojené státy a Německo od 70. let, Slovensko od 90. let³).

Environmentální psychologie studuje od 70. let minulého století vliv (fyzického) prostředí na lidskou psychiku. Klasicky se zabývala např. působením městského prostředí, architektury a designu, hluku a přelidnění, přírody či počasí na lidské myšlení, emoce a také na způsob, jak své prostředí vnímáme a jak v něm jednáme. Výzkum chování, které poškozuje životní prostředí, hrál v této disciplíně původně jen doplňující roli. Nově, někdy na přelomu století, začíná být environmentální psychologie chápána jako studium interakce mezi člověkem a jeho

3) Přehled rozsáhlého množství slovenských publikací je dostupný na Českém portálu ekopsychologie: <http://www.ekopsychologie.cz/orientace-v-oboru/bibliografie/slovenska-oborova-bibliografie/>.

prostředím s větším důrazem na podporu proenvironmentálního chování (*Journal of Environmental Psychology*). První a dodnes jediná česká environmentálně psychologická publikace *Psychologie životního prostředí* od Michala Černouška vyšla už v roce 1987, nicméně pro seznámení s oborem doporučuji novější zahraniční publikace: Bell (2001), Bechtel, Churchman (2002), Gifford (2007) nebo Steg, Van den Berg, De Groot (2001).

Ekopsychologie byla iniciována Theodorem Roszakem v roce 1992. Ten ji chápal jako myšlenkový směr založený na psychoanalýze a analytické psychologii, který se zabývá psychodynamickými vztahy mezi člověkem a jeho životním prostředím (Wikipedie.cz). Po roce 2009 přichází druhá generace ekopsychologů, kteří ekopsychologii pojmají jako vědní disciplínu a kladou větší důraz na empirický výzkum. Ekopsychologii vymezují jako „obor, který zkoumá psychologické, spirituální a terapeutické aspekty vztahu mezi člověkem a přírodou, zaměřuje se na otázky životního prostředí a na odpovědnost za ochranu přírody a jiných druhů“ (*Ecopsychology Journal*). Ekopsychologii nejlépe poznáte z publikací Roszaka (1992), Roszaka, Gomes, Kanner (1995) a Fishera (2002).

Ochranářská psychologie (conservation psychology) vzniká kolem roku 2000 a stává se širokou platformou, na které se setkává mimo jiné řada environmentálních psychologů a ekopsychologů. Je definována jako „vědecké studium vzájemných vztahů mezi lidmi a ostatní přírodou, se zvláštním zaměřením na to, jak podporovat ochranu přírodního světa“. Dosud vyšly dvě velké přehledové publikace o ochranářské psychologii od autorů Clayton, Myers (2009) a Clayton (2012).

Právě díky psychologickému pohledu je možné dozvědět se více o prožívání kontaktu s přírodou, motivaci k proenvironmentálnímu chování, emocích spojených s probíhajícími environmentálními změnami, schopnostech pro přežití v divočině, vnímavosti k okolní přírodě a dalším (srv. Saunders, 2003).

Psychologie, stejně jako každý společenskovední obor spojený s praxí, není hodnotově neutrální. Podobně jako vývojová psychologie považuje za hodnotu zdravý vývoj dítěte (a působí proti zneužívání, zanedbávání a týrání dětí) a forenzní psychologie se zabývá efektivním vedením policejní výpovědi a znaleckým zkoumáním osobnosti pachatele (čímž přispívá ke snižování kriminality),

environmentální psychologie, ekopsychologie, ochranářská psychologie a další disciplíny přispívají svým výzkumem k řešení environmentálních problémů a jejich předcházení.

Protože se psychologickými aspekty environmentálních otázek zabývá v České republice jen několik odborníků,⁴ označují se odborné a popularizační aktivity v této oblasti souhrnně jako ekopsychologie (Krajhanzl, 2009a). Od roku 2007 přináší oborové novinky Český portál ekopsychologie – www.ekopsychologie.cz.

O knize

Monografii, kterou držíte v rukou, jsem se snažil psát tak, aby psychologům i nep psychologům nabídla základní poznatky psychologie vztahu k přírodě a životnímu prostředí. Víím přitom, že každé z probíraných témat by se dalo zpracovat podrobněji, nicméně vzhledem k šíři problematiky jsem považoval za svůj cíl pojmenovat jednotlivé charakteristiky vztahu k přírodě a životnímu prostředí a poskytnout k nim základní orientační přehled.

Publikace stojí především na poznacích ochranářské psychologie, environmentální psychologie a ekopsychologie, ale čerpá také z jiných psychologických disciplín a společenských věd. Odborné teorie propojují s výsledky výzkumů, ale také s praxí a běžnou lidskou zkušeností. Protože se vztah k přírodě a životnímu prostředí projevuje v různých oblastech života a kultury, ilustruji probíraná témata mozaikou příkladů všeho druhu – myšlenky filosofů tu mají své místo stejně jako příběhy pro děti, česká poezie nebo citace z amerických kasovních trháků.

Probíranou problematiku je možné studovat z mnoha úhlů pohledu, a text je proto doplněn rozsáhlým poznámkovým aparátem. Termíny, jejichž překlad do češtiny ještě není zavedený, a anglickojazyčné názvy uvádím kromě českého překladu také v anglickém originále. Pro větší přehlednost jsem kapitoly opatřil klíčovými slovy a knihu rejstříkem. V příloze najdete *Otázky ke kapitolám* – ačkoliv má tato

4) Představení českých ekopsychologů Marka Fraňka, Viktora Kulhavého, Pavla Skály, Josepha Doddse a Jana Urbana najdete na <http://www.ekopsychologie.cz/vzdelavani/lide/>.

My lidé se mezi sebou ve svém vztahu k přírodě a životnímu prostředí významně lišíme.

publikace charakter odborné knihy, nikoliv učebnice, chtěl jsem vyjít vstříc aktivním a přemýšlivým čtenářům, kteří jsou ochotni věnovat pár minut po přečtení každé kapitoly otázkám k textu, aby si obsah lépe zapamatovali a propojili si témata s vlastními myšlenkami, zážitky a zkušenostmi.

Poděkování

Rád bych na tomto místě poděkoval všem, kteří mě v uplynulých letech podpořili ve studiu vztahu k přírodě a životnímu prostředí. Patrně by se můj život ubíral jiným směrem, kdybych v lednu 2003 na *Škole občanské iniciativy* nepotkal Emilii Strejčkovou, nestorku české ekologické výchovy a zakladatelku Střediska ekologické výchovy hlavního města Prahy Toulcův dvůr, která se mě na semináři o účetnictví (!

pro neziskové organizace zeptala: „Nevíte, jak měřit vztah k přírodě?“ Nevěděl jsem, ale od té chvíle jsem se snažil přijít vztahu k přírodě na kloub. A právě z těchto myšlenek vznikla tato kniha.

Děkuji paní profesorce Lence Šulové z Katedry psychologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, která mě na šest let přijala a vedla jako svého doktoranda. Za laskavou podporu děkuji panu profesorovi Erazimu Kohákovi a za vstřícnou pomoc Janě Bryksiové z oddělení vědy, díky kterým jsem mohl své studium vztahu k přírodě a životnímu prostředí prohloubit projektem specifického výzkumu Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, jenž mi umožnil přivést do České republiky první exempláře řady zahraničních ekopsychologických publikací.

Za inspiraci děkuji studentům a studentkám, se kterými jsem během uplynulých let charakteristiku vztahu k přírodě a životnímu prostředí sdílel. Zvlášť děkuji všem, se kterými jsem mohl na tématu spolupracovat, jmenovitě Josefu Vrchotovi, Haně Zamastilové, Michalu Šmolkovi, Petře Průchové, Lindě Leskovské, Zuzaně Skokanové a Lucii Kadrnožkové.

Velké poděkování patří všem, kteří si udělali na rukopis mé knihy čas a přispěli k němu svými cennými náměty: Janu Činčerovi, Bohuslavu Binkovi, Pavle Koucké, Kateřině Ulmanové, Tereze Valkounové, Šárce Zahradníkové a Petře Šimonové. Zvláštní poděkování patří Julii Sokolovičové, která okomentovala můj rukopis nejpodrobnějšími poznámkami, a Dáše Loubalové, která mi pomáhala při dokončování knihy.

Děkuji Katedře environmentálních studií Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity za akademický domov, který jsem tam našel. Lipce děkuji za pozornost, kterou věnovala vydání naší společné knihy. A děkuji všem svým blízkým, že tu jsou a že mě podporují, když se už dlouho snažím skloubit své akademické aktivity s osobním životem.

Metoda: Vytvoření charakteristiky osobního vztahu k přírodě a životnímu prostředí

Klíčová slova

základní a dílčí charakteristiky vztahu k přírodě a životnímu prostředí, cíle a indikátory pro environmentální vzdělávání, výchovu a osvětu

Proč studovat vztah k přírodě a životnímu prostředí? A co to vlastně je? Jak charakteristika vztahu k přírodě a životnímu prostředí vznikla? A o co se vlastně opírá?

O charakteristice vztahu k přírodě a životnímu prostředí jsem poprvé začal přemýšlet při *Výzkumu odcizení člověka přírodě*. Jednalo se o první český výzkum svého druhu, který v letech 2004 až 2005 realizovalo Středisko ekologické výchovy hlavního města Prahy Toulcův dvůr s dotační podporou Ministerstva životního prostředí. Projekt vedla Emilie Střejčková, která už od konce devadesátých let upozorňovala na ubývání kontaktu dětí s přírodou a následcích, které to pro „interiérové děti“, jak je nazývala, má. Byla to právě ona, kdo mě o rok dřív inspiroval k zájmu o ekopsychologii, a protože jsme se od té doby občas vídali a probírali psychologii vztahu k přírodě, přizvala mě ke spolupráci. Do výzkumu jsem se zapojil jako čerstvě vystudovaný psycholog, který právě obhájil diplomovou práci o vztahu k přírodě. Tým byl vzácně mezioborový: odcizení přírodě zkoumala bioložka, pedagogové, lékařka, informatik, socioložka a psychologové.

Zajímavé bylo, že ačkoliv projekt zahrnoval celou řadu větších i menších výzkumů, nikdo v něm nikdy nedefinoval, co „odcizení přírodě“ (případně „odcizování“) vlastně znamená. Při debatách, které jsme během dvou let s ostatními vedli, jsem cítil čím dál větší pochybnost, jestli „odcizení přírodě“ rozumíme stejně nebo alespoň podobně. Kolegy jsem proto poprosil o vyplnění malého dotazníku, kde byly

uvedeny příklady lidí chovajících se různými způsoby k přírodě a životnímu prostředí. Otázka zněla, koho z uvedených lidí by považovali za odcizeného a koho nikoliv – a odpovědi ukázaly, že shoda byla malá. V závěrečné publikaci výzkumu „Děti, aby byly a žily“ (Strejčková, 2005a: 37) jsem vyjádřil svoje pochybnosti nad termínem „odcizení“, který označuje tak trochu všechno a tak trochu nic: *„A pojem odcizení? Co to vůbec je a jak se to projevuje? Je od přírody odcizenější člověk, který letadlem letí přes půl světa do tropického pralesa a nehledí na ekologické důsledky, nebo ten, kdo zůstává sedět doma za pecí a nevytáhne paty ani do lesa, co má za chalupou? (...) Můžeme říci, že mají k přírodě blízko ti, kteří rádi jezdí do přírody, nejlépe autem? Má k přírodě blízko ten, kdo vám na požádání zasvěceně vysvětlí, jak souvisí vaše rozhodnutí koupit si jogurt v plastovém kelímku s globálním oteplováním, ale nepřežil by ve zdraví týden v lese? Má k přírodě blízko ten, kdo umí přežít i v nejdrsnějších přírodních podmínkách a svůj um využívá k pytláčení: nočnímu odstřelu zvěře s pomocí infrahledáčku? Těžko říct. Protože takové otázky míchají jablka a hrušky dohromady. A chce-li člověk rozumět vztahu člověka k přírodě, je pro něj užitečné mezi těmi jablky a hruškami rozlišovat.“* A protože jsem začal hledat v dotazníkových odpovědích zkušenějších kolegů základní významy, které odcizení přírodě přisuzují, publikoval jsem tam tenkrát také první formulaci charakteristiky vztahu k přírodě (ibidem: 38).

Po ukončení výzkumu jsem dál uvažoval, co se „vztahem k přírodě“ myslí.⁵ Připravil jsem anketu pro tehdy začínající časopis *Envigogika* a ptal se lidí, kteří se vztahem k přírodě zabývají, na jejich vlastní definici (Krajhanzl, 2007a). Ankety se zúčastnili geolog a popularizátor Václav Cílek, výtvarník František Skála, ekonomové Naďa Johanisová a Pavel Sirůček, pedagogové Hana Horká, Aleš Máchal a Jan Činčera, filosof a religionista Pavel Žďárský, filosofka Jana Dlouhá a Emilie Strejčková. Odpovědi ukázaly, že oslovení spojují „vztah k přírodě“ s širokým spektrem významů

5) Dlouho jsem používal termín „vztah k přírodě“, protože se takové sousloví vyskytuje v hovorové češtině a je stručnější. Od počátku jsem však považoval za součást „charakteristiky vztahu k přírodě“ i charakteristiku, která je spojená s životním prostředím, a proto v této knize většinou používám přesnější termín „vztah k přírodě a životnímu prostředí“ (blíže to vysvětlím v příští kapitole). S termínem „vztah k přírodě“ se zde v knize setkáte jen tehdy, když popisují dřívější podobu konceptu nebo když to má svůj specifický význam.

a témat. Anketa potvrdila vágnost termínu a nesourodost významů, které mu lidé přisuzují.

Co s takovým termínem? Bylo by možné se mu odborně vyhnout a bez zastřešujícího konceptu stavět na konkrétnějších termínech ze zahraniční psychologické terminologie, které nám pomůžou porozumět jednotlivým aspektům vztahu k přírodě. Rozhodl jsem se však jinak. Líbilo se mi, že v běžném jazyce existuje sousloví, které prozrazuje, že o psychologické vazbě k přírodě přemýšlíme, i když třeba mlhavě a intuitivně. Uvažoval jsem, že široce chápaný „vztah k přírodě“ (případně „vztah k přírodě a životnímu prostředí“) může celou řadu zahraničních termínů zastřešit a propojit do jednoho celku.

Běžně chápaný „vztah k přírodě“ je možné brát jako součást folkové psychologie. Smith uvádí (1996: 256, překlad Sedláková, 2000), že *„folková psychologie je částí laického rozumu. (...) Je to ta část, kterou užíváme, abychom osmyslnili (zvýznamnili) vlastní život, život ostatních lidí, jejich chování a skutky, ale i události. Na folkovou psychologii se spoléháme nejen při vysvětlování, ale i při predikci chování lidí. Přihlížíme k ní, když předvídáme, co lidé budou dělat a jak budou reagovat v jednotlivých situacích; díky ní se stává chování lidí pro nás srozumitelným i v případech, když to, co lidé dělají a říkají, nás překvapí. Dalšími složkami ‚laického rozumu‘ jsou ‚znalosti‘ týkající se jednotlivých oblastí světa a života. Tyto ‚znalosti‘ jsou označeny podle oblastí, do kterých spadají, tedy např. jako ‚naivní‘ či ‚laická fyzika‘, leckdy též označovaná jako ‚folková fyzika‘, nebo ‚naivní‘ či ‚laická lingvistika‘, příp. ‚folková lingvistika‘ apod.“*

A jak „vztah k přírodě“ definovat? Když se budete bavit s lidmi o vztahu k přírodě, všimnete si, že se používá dvěma různými způsoby. Podle prvního se vztah k přírodě chápe jako pozitivní charakteristika, svého druhu ctnost, kterou mají jen někteří lidé – někdo má vztah k přírodě, někdo ne. Podle druhého pojetí má každý člověk určitý vztah k přírodě, liší se však v tom jaký – tedy i všestranně negativní vztah k přírodě je vztahem svého druhu.⁶ Přikláním se k tomuto druhému významu a termín „vztah

6) Ostatně je to stejné, jako když se mluví o mezilidských vztazích: říká se „mají spolu vztah“ (ve významu nadstandardně pozitivní, tedy intimní vztah), v jiném případě zase „mají špatný vztah“, případně „mají dobrý vztah“.

k přírodě a k životnímu prostředí“ používám ve všech případech tak, že každý člověk má určitý vztah k přírodě a životnímu prostředí – důležité je vystihnout jaký.⁷ **Vztah k přírodě a životnímu prostředí proto chápu jako osobnostně stabilní vlastnosti prožívání a chování jedince k přírodě a životnímu prostředí.**

Během přípravy doktorské práce jsem se věnoval rešerši tématu. Po předchozích zkušenostech jsem věděl, že nemá smysl snažit se vystihnout vztah k přírodě a životnímu prostředí pomocí jednoho termínu nebo jedné škály. Odcizení přírodě, kladný postoj k přírodě nebo v podáních některých autorů také ekogramotnost, tedy **jednodimenzionální koncepty vztahu k přírodě a životnímu prostředí, rozmanitost vztahů k přírodě a životnímu prostředí problematicky redukuje, a tím zkresluje skutečnost** (Krajhanzl, 2010). Rozhodl jsem se proto pojmut vztah k přírodě a životnímu prostředí jako vícedimenzionální koncept, který vystihne odlišnost vztahů lidí k přírodě a životnímu prostředí pomocí několika charakteristik.

Jaké charakteristiky to však jsou? Inspiraci pro porozumění vztahu k přírodě a životnímu prostředí jsem hledal ve třech druzích publikací. Prvním byly publikace z ekopsychologie, environmentální psychologie a ochránářské psychologie, které mi otevřely pohled na rozsáhlé poznatky, které psychologické disciplíny zaměřené na environmentální problematiku shromáždily od 70. let. V knihách a studiích jsem našel řadu teoretických podnětů i empirických zjištění, které popisovaly dílčí otázky vztahu k přírodě a životnímu prostředí.

Publikacemi druhého typu byly knihy základních psychologických disciplín, ve kterých jsem prohluboval svoje znalosti o adaptaci, schopnostech a dovednostech, o copingových strategiích (zvládání stresu) a obranách ega, potřebách, hodnotách a postojích, o motivaci a faktorech ovlivňujících chování. Podobně jako jiní psychologové zabývající se environmentální problematikou jsem přemýšlel, jak tyto poznatky aplikovat na porozumění vztahu k přírodě a životnímu prostředí (především Winter, Koger, 2004; Clayton, Myers, 2009).

Protože jsem se během let opakovaně setkával s představou, že chování k životnímu prostředí je projevem vztahu k přírodě („lidé nechrání životní prostředí,

7) Společně s Balcarem (1991: 62) vycházím z toho, že „pojem jakékoliv vlastnosti je založen na mezilidském porovnávání“.

Opět se ukazovalo, že „vztah k přírodě“ vystupuje v naší kultuře v mnoha různých významech a rolích.

protože mají špatný vztah k přírodě“), zabýval jsem se také touto otázkou. Jak si ještě ukážeme v dalších kapitolách, na environmentálně-relevantní chování působí nejen vztah člověka k přírodě a životnímu prostředí, ale také jeho osobnost (temperament, vlastnosti, nálady) a situační podmínky (fyzické prostředí, sociální, ekonomické ad.).

Například při třídění odpadů může hrát roli dostupnost odpadkového koše (situační podmínky), svědomitost člověka (osobnost) anebo jeho postoj k třídění odpadů (vztah k přírodě a životnímu prostředí). Při rozhodování, jestli vypálit těžko přístupný svah nad chalupou, odkud lítá „binec“ na zahradu, může člověka ovlivnit soused za plotem, který může dotyčného udat na úřadě (situační podmínky), nostalgické vzpomínky na vypalování svahu s dědou (osobnost) nebo soucit s lučným hmyzem (vztah k přírodě a životnímu prostředí).

Třetím typem publikací byla literatura z jiných oborů, které vztah k přírodě a životnímu prostředí reflektují různými způsoby: četl jsem práce ochránářské,

přírodovědné, filosofické, sociologické, etické i estetické, básně i beletrii, dětské knížky, poslouchal texty písní a zhlédl populární filmy. Opět se ukazovalo, že „vztah k přírodě“ vystupuje v naší kultuře v mnoha různých významech a rolích. Proto jsem v řádcích i mezi řádky hledal všechny pojmenované i skryté aspekty vztahu k přírodě a životnímu prostředí, aby žádný aspekt tohoto vztahu pokud možno neunikl mé pozornosti.

Čím déle jsem se pátráním po vztahu k přírodě a životnímu prostředí zabýval, tím častěji se mi stávalo, že se v publikacích objevovaly už dříve zachycené motivy. Bylo zřejmé, že v nepřehledném množství témat, které se vztahem k přírodě a životnímu prostředí souvisí, se dá rozlišit několik základních kategorií. Žádný mně známý autor se však nepokusil různorodé významy vztahu k přírodě a životnímu prostředí pojmenovat, a popsat tak vztah v celé jeho šíři a členitosti.

Rozhodl jsem se proto pro vlastní syntézu a nashromáždil v literatuře zmínky o nejrůznějších rozdílech, ve kterých se lidé liší ve svém vztahu k přírodě a životnímu prostředí. Jejich klasifikací vznikly tzv. **základní charakteristiky vztahu k přírodě a životnímu prostředí**, které jsou hlavními kategoriemi pro popis vztahu lidí k přírodě a životnímu prostředí. Tvoří je tzv. **dílčí charakteristiky vztahu k přírodě a životnímu prostředí**, díky kterým je možné podrobněji vystihnout osobitost jednotlivých vztahů.

Významnou roli při tvorbě charakteristiky vztahu k přírodě a životnímu prostředí hráli také studenti psychologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Připomínkovali pracovní verze charakteristiky vztahu k přírodě a životnímu prostředí, sdíleli se mnou svoje zážitky a postřehy, které mi byly opět inspirací k dalšímu upřesňování charakteristiky. Tu jsme společně ověřovali také v mentálních experimentech, jako je ten, který popisuji v další kapitole.

V roce 2009 jsem mezioborovou syntézu nazvanou charakteristika vztahu k přírodě a životnímu prostředí zveřejnil v recenzované publikaci (Krajhanzl, 2009b). O rok později jsem ji obhájil ve své doktorské práci, která vyhrála celostátní soutěž o Cenu Josefa Vavrouška (Výsledky soutěže o Cenu Josefa Vavrouška, 2012) za nejlepší disertační práci v oblasti životního prostředí za rok 2011. Některé kapitoly disertační práce vyšly také česky a v anglickém překladu v recenzovaném sborníku *Škola a zdraví: Výchova ke zdraví* (Řehulka, 2010).

Charakteristika vztahu k přírodě a životnímu prostředí byla citována v několika publikacích různých oborů. Odkazují na ni články pedagogické (Matějček, 2010; Matějček, Bartoš, 2012; Činčera, 2012; Vacínová, Matějček, 2013), antropologické (Pelikán, 2010b, 2013), etické (Binka, 2013) a psychologické (Kulhavý, 2010). Použita je v diplomových pracích environmentálních studií (Svobodová, 2013; Sobotková, 2014), pedagogiky (Čapková, 2009; Slámová, 2010; Švarcová, 2011) a psychologie (Kulhavý, 2008, 2012; Doubková, 2012). Charakteristiku najdeme také v doktorské práci z teorie výtvarné výchovy (Navrátil, 2014) nebo v metodice pro evaluaci environmentální výchovy (Činčera, 2013b).

Texty k charakteristice vztahu k přírodě a životnímu prostředí si vyžádala jako podklad pro své jednání pracovní skupina zástupců Ministerstva životního prostředí ČR, středisek ekologické výchovy a akademiků při přípravě dokumentu *Cíle a indikátory pro environmentální vzdělávání, výchovu a osvětu v České republice* (Broukalová, Novák a kol., 2011). Ta měla během své několikaměsíční práce obtížný úkol pokusit se poprvé pro Českou republiku formulovat, jaké je poslání a jaké jsou cíle environmentálního vzdělávání, výchovy a osvěty. Charakteristiku vztahu k přírodě a životnímu prostředí se široká pracovní skupina rozhodla použít jako východisko pro některé kompetence, které má environmentální vzdělávání, výchova a osvěta rozvíjet: konkrétně čtyři charakteristiky vztahu k přírodě a životnímu prostředí jsou použity (s upravenými názvy) jako čtyři rámcové cíle oblasti kompetencí „vztah k přírodě“, pátá charakteristika je shodná s oblastí „přípravenost jednat ve prospěch životního prostředí“ (viz tabulka č. 1).

Od té doby několikrát do roka vedu semináře pro pedagogy základních a středních škol a lektory ekocenter, kterým představuji charakteristiku vztahu k přírodě a životnímu prostředí. Jejich zkušenosti jsou pro mě důležité, kromě jiného si tímto způsobem ověřuji obsahovou platnost (validitu) své syntézy vztahu k přírodě a životnímu prostředí.

Vztahu k přírodě a životnímu prostředí se akademicky věnuji dál. Při přípravě této knihy jsem opět aktualizoval základní terminologii charakteristiky, upřesnil vymezení dvou charakteristik (estetické vnímavosti k přírodě a etického postoje k přírodě) a doplnil některé nové poznatky za zahraniční literatury. Do budoucna hledám způsob, jak charakteristiku vztahu k přírodě a životnímu prostředí využít v empirickém výzkumu.

Charakteristiky vztahu k přírodě a životnímu prostředí	MŽP (2011) Cíle a indikátory pro environmentální vzdělávání, výchovu a osvětu v České republice		
	Oblast kompetencí	Rámcové cíle	Vysvětlující komentář
Potřeba kontaktu s přírodou	VZTAH K PŘÍRODĚ	Potřeba kontaktu s přírodou	Zájem vyhledávat kontakt s přírodou a trávit v ní volný čas.
Adaptace na přírodní podmínky		Schopnost přímého kontaktu s přírodním prostředím	Připravenost pro kontakt s přírodním prostředím, aby se člověk v přírodě zbytečně nebál, neštítal a neprožíval kontakt s přírodou jako nepohodlný (zbavení se pocitu strachu, odporu apod.).
Estetický postoj k přírodě		Citlivost k přírodě	Všímavost vůči dění v přírodě. Schopnost vyjádřit vlastní prožitky přírody – slovní, písemné, dramatické, výtvarné, apod. vyjádření osobního zážitku z přímého kontaktu s přírodou. Vnímavost k potřebám živé přírody.
Etický postoj k přírodě		Reflexe různých pohledů na přírodu, postojů k ní a ujasňování si vlastních hodnot a postojů	Reflexe různých hodnotových a etických pohledů na přírodu. Vědomí různosti postojů vůči přírodě. Schopnost analýzy hodnotových systémů – jak se projevují v konkrétních situacích a jak ovlivňují osobní postoje. Vyjádření vlastních hodnot ve vztahu k přírodě. Ocenění významu přírody pro život člověka.
Environmentální znepokojení	PŘIPRAVENOST JEDNAT VE PROSPĚCH ŽIVOTNÍHO PROSTŘEDÍ	Znalost základních principů ochrany životního prostředí Znalosti a dovednosti potřebné pro šetrné zacházení s přírodou a přírodními zdroji Znalosti a dovednosti pro spotřebitelské chování Znalosti a dovednosti pro aktivní ovlivňování svého okolí Přesvědčení o vlastním vlivu na předcházení a řešení problémů životního prostředí	

Tabulka č. 1: Charakteristika vztahu k přírodě a životnímu prostředí v dokumentu *Cíle a indikátory pro environmentální vzdělávání, výchovu a osvětu v České republice*

Stručné představení charakteristik vztahu k přírodě a životnímu prostředí

Klíčová slova

charakteristiky vztahu k přírodě, potřeba kontaktu s přírodou, adaptace na přírodní podmínky, estetický postoj k přírodě, etický postoj k přírodě, environmentální vědomí

Mnoho lidí se rádo rozpovídá o svém vřelém vztahu k přírodě. Zahrádkář, turista, přírodovědec, lesník, pastevec, malíř-krajinář, outdoorový sportovec, ekologický aktivista i cestovatel do divoké přírody. Stačí je chvíli poslouchat a člověka napadne, že každý vlastně mluví o něčem jiném.

Pokud chceme porozumět vztahům lidí k přírodě a životnímu prostředí, pomůže nám k tomu pět základních charakteristik: potřeba kontaktu s přírodou, adaptace na přírodní podmínky, estetický postoj k přírodě, etický postoj k přírodě a environmentální vědomí. Vymezuji těchto pět charakteristik tak, aby každá z nich vystihovala jinou oblast vztahu k přírodě a životnímu prostředí, každá z nich pomáhala vyjádřit osobitost našeho vztahu k přírodě a životnímu prostředí, každá z nich umožňovala sledovat vývoj vztahu k přírodě a životnímu prostředí a srovnat ho s jinými lidmi (viz schéma č. 1).

Než se v dalších kapitolách seznámíme s jednotlivými charakteristikami podrobně, představme si je nejdříve zde ve stručnosti.

Potřeba kontaktu s přírodou

Člověk s vyšší potřebou kontaktu s přírodou hledá způsoby, jak být co nejvíce v přírodě a jak být co nejvíce s přírodou. Přírodní svět ho přitahuje a láká, a pokud v jeho blízkosti nemůže žít, vyráží do něj, kdy může.⁸ S přírodninami a přírodními materiály se setkáme u něj doma, s přírodní tematikou v jeho knihovně a s přírodními scénériemi na zdech jeho bytu nebo na pozadí počítače.⁹ Pokud se takovému člověku nedostává potřebného kontaktu s přírodou, bývá neklidný a nesoustředěný, a ve svých fantaziích utíká do chvil, kdy v přírodě byl nebo kdy do ní opět vyrazí. Člověkem s vyšší potřebou kontaktu s přírodou může být stejně tak víkendový chatař jako tramp, máchovský poutník stejně jako terénní cyklista, houbař zajíždějící autem do lesa, horolezec, výtvarník-krajinář i myslivec.

Člověk s nižší potřebou kontaktu je vůči pobývání v přírodě lhostejný. Příroda ho „netáhne“ – pokud v ní přece jen tráví čas, je to například kvůli partnerce, přátelům, výtvarnímu či zlepšování fyzické kondice.

Potřebu kontaktu s přírodou najdeme například v pozadí pátečních kolon na výpadovkách z velkých měst, české chatařské a chalupářské vášně, vysokých cen realit v blízkosti městské zeleně, šířících se městských satelitů a útěků z měst, všemožných turistických a sportovních aktivit v přírodě nebo třeba myslivosti.

Adaptace na přírodní podmínky

Setkávání s přírodou souvisí také s určitými schopnostmi a dovednostmi, kterými jsou lidé obdařeni v různé míře. Člověk s vyšší úrovní adaptace na přírodní podmínky si v přírodě (a s přírodou) umí poradit. Umí se dobře pohybovat přírodním terénem (což dnes není u mnoha lidí zdaleka samozřejmostí), umí v přírodě pobývat několik dní, rozdělá oheň, ví, co jíst a co ne, co dělat za bouřky a kde si nachystat nocleh. Je zvyklý na různé druhy počasí a různé venkovní teploty. Pro kontakt s přírodou

8) O psychologických přínosech pobývání v divočině Kaplan, Talbot (1983).

9) Různé druhy kontaktu s přírodou viz Kahn (1999).

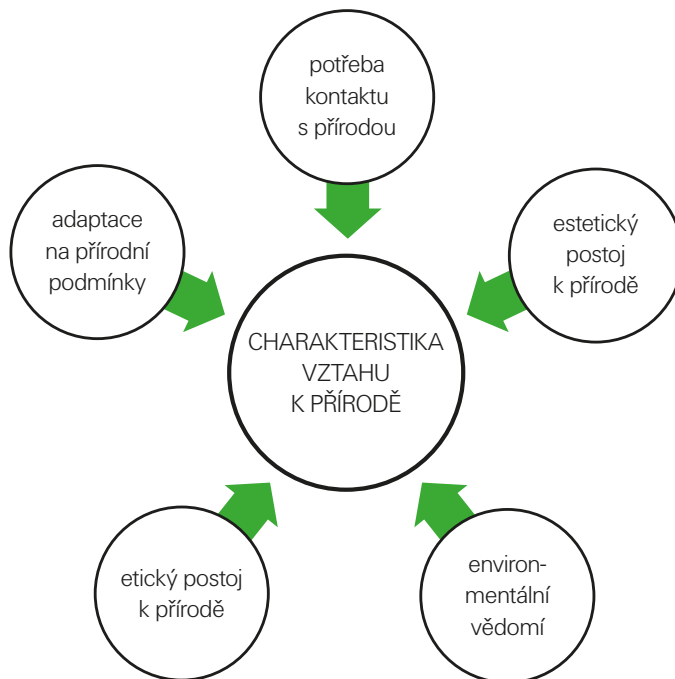

Schéma č. 1: Charakteristika vztahu k přírodě a životnímu prostředí

je vybavený tělesně (pohybově, smyslově, fyziologicky), emočně i intelektově – svými schopnostmi, dovednostmi i poznatky. Umí si v ní odpočinout a ví, na co si dát pozor. Ovládá základy dovedností pro pěstitelství a chovatelství.

Člověk s nízkou adaptací na přírodní podmínky se v přírodě stresuje nereálnými hrozbami, kdečeho se štítí a chvíle v přírodě jsou pro něj spojeny s nepříjemnou ztrátou pohodlí.¹⁰ Své nedostatky může kompenzovat sofistikovaným outdoorovým oblečením a vybavením, které mu umožňuje zvládnout i situace, které by pro něj jinak byly příliš náročné.

Vysoká úroveň adaptace na přírodní podmínky je ideálem pro skauty, woodcraftery a všechny, kteří se na kurzech přežití učí, jak obstát v divoké přírodě.

10) O projevech nízké adaptace na přírodní prostředí Bixler, Floyd (1997), Palmberg, Kuru (2000).

Estetický postoj k přírodě

Zatímco adaptace na přírodní podmínky je výkonově zaměřená a spojená se schopnostmi a dovednostmi, estetický postoj k přírodě vystihuje rozdíl mezi lidmi v hloubce jejich estetického prožívání kontaktu s přírodou. Jako charakteristika vyjadřuje různou míru estetické vnímavosti a všímavosti k okolní přírodě (srv. Chenoweth, Gobster, 1990). Pozornost člověka s rozvinutým estetickým postojem k přírodě přitahuje okolní příroda, zajímá ho, někdy až pohlcuje. Spatří a uslyší to, co mnozí míjejí, ucítí a pocítí to, o čem druzí nemají ponětí. Zatímco strom bude pro méně esteticky vnímavého člověka jen obyčejným stromem, pro člověka s rozvinutým estetickým postojem k přírodě představuje celou řadu podnětů a vjemů: přírodovědně postřehne celou řadu detailů, těší se škálami barev a světél, unáší se symfonií šumění listů nebo třeba pocituje ježení vlasů v zátylku prouděním „energie“. Na přírodu se umí vyladit, ona si bere jeho pozornost a na oplátku mu dává celou řadu prožitků a zážitků, podnětů a vjemů, které si zpětně umí vybavit.

Člověk s nízkou úrovní estetického postoje k přírodě si ze svého okolí vybaví jen málo přírodních detailů. Má potíže se na přírodu soustředit – myšlenky a pocity ho vedou jinam.

Estetický postoj k přírodě se po staletí projevuje v přírodním mysticismu a v umění (krajinomalba, přírodní lyrika), v současné době například v rostoucím zájmu o krajinu, poutnictví a bioregionalismus.

Etický postoj k přírodě

Všimějme si, jak se lidé chovají k přírodě kolem sebe, kde začíná a končí jejich soucit s živou přírodou. Poslouchejme, jak by řešili situace, kde se střetávají zájmy člověka se zájmy přírody. Právě morální emoce a přesvědčení o tom, jaké mají lidé práva a povinnosti ve vztahu k přírodě, jsou podstatou etického postoje k přírodě.

Na rozdíl od ostatních čtyř charakteristik vztahu k přírodě a životnímu prostředí potřebujeme pro vystižení etického postoje k přírodě dvě škály: škálu submise

a dominance vůči přírodě a škálu afiliace (přátelství) a hostility (nepřátelství) k přírodě. Právě propojení těchto dvou škál vystihuje nejznámější typy etických postojů k přírodě, se kterými se můžeme setkat ve společenských vědách, jako je panský, správcovský, partnerský či romanticko-spirituální postoj k přírodě.

V běžném životě se s etickým postojem nejčastěji setkáme při různých výměnách názorů na téma „kácet x nekácet“, „sekat x nesekat“, „střílet x nestřílet“, „vypalovat x nevypalovat“, „trávit x netrávit“, „betonovat x nechat být“ či „vyhubit x nechat žít“.

Environmentální vědomí

Ne každý, kdo je ohleduplný k přírodě ve svém bezprostředním okolí („mouše by neublížil“), se jako občan a spotřebitel chová odpovědně k životnímu prostředí. Člověk s vyšším environmentálním vědomím¹¹ má vnitřní motivaci chránit životní prostředí. Neuslyšíte ho zlehčovat environmentální problémy – znečištění, vymírání druhů a ohrožení přírodních cyklů planety vnímá jako vážné hrozby. Sám si uvědomuje environmentální souvislosti svého života a hledá způsoby, jak se chovat k přírodě ohleduplněji. Osvojuje si celou řadu proenvironmentálních návyků – například třídí odpad, omezuje svoji spotřebu vody a energie, a ve svých potřebách se umí se zřetelem k ochraně životního prostředí uskromnit. Podporuje také environmentálně udržitelnou politiku a angažuje se v aktivitách na ochranu přírody a životního prostředí.

Pro člověka s vysokým environmentálním vědomím není ochrana přírody jen otázkou jeho vědomostí a přesvědčení, ale také jeho emocí¹² – cítí smutek z devastace ekosystémů, soucítí s ohroženými a trpícími zvířaty, prožívá obavy z environmentální budoucnosti.

Člověk s nízkým environmentálním vědomím je k ochraně přírody lhostejný. Neváhá s aktivitami, které životní prostředí poškozují, a v horším případě může ochranou životního prostředí opovrhovat.

11) Srv. Schmuck, Schultz (2002), Clayton, Opatow (2003).

12) Srv. Kals, Maes (2002).

Environmentální vědomí se zhmotňuje v kampaních environmentální osvěty, v protestních akcích na ochranu přírody a životního prostředí, v práci ekologických aktivistů, v péči dětských kroužků a oddílů o chráněná území a významné krajinné prvky, v rostoucí poptávce po produktech šetrných k životnímu prostředí nebo v zelených politických koncepcích.

Vztah plný rozporů

Pět charakteristik vztahu k přírodě a životnímu prostředí ukazuje, že skutečnost není černobílá ani jednorozměrná. Nemá smysl potřebu kontaktu s přírodou, adaptaci na přírodní podmínky, estetický postoj k přírodě, etický postoj k přírodě a environmentální vědomí vtěšňovat do jednoho slova, jednoho termínu, jedné škály. Nemá smysl říkat, že má někdo kladný nebo záporný vztah k přírodě, že je odcizený přírodě nebo není.

Nejen, že vztahy k přírodě a životnímu prostředí nelze smysluplně zredukovat do jedné charakteristiky, ale příznačná je pro ně naopak vnitřní nevyváženost a rozpornost. Rozhlédněme se kolem sebe a typických příkladů uvidíme víc než dost:

- turisty, kteří cestují za divokou přírodou na druhý konec světa (vysoká potřeba kontaktu s přírodou a nízké environmentální vědomí),
- dospívající, kteří milují všechno živé, ale jen do chvíle, kdy jim cestu v lese zkříží slimák (vysoký etický postoj k přírodě a nízká adaptace na přírodní podmínky),
- venkovany, kteří jsou zvyklí i na nepřízeň počasí, ale v kotli si klidně zatopí i PETkami (vysoká adaptace na přírodní podmínky a nízké environmentální vědomí),
- sportovce, kteří potřebují pohyb venku, ale je jim vlastně úplně jedno, jak to kolem nich vypadá (vysoká potřeba kontaktu s přírodou a nízká úroveň estetického postoje k přírodě).

Podobná nevyváženost charakteristik vztahu k přírodě je mezi lidmi častá. Vzácné jsou naopak případy, kdy mají lidé rozvinutých všech pět charakteristik (jakýsi

Pět charakteristik vztahu k přírodě a životnímu prostředí ukazuje, že skutečnost není černobílá ani jednorozměrná. Nemá smysl potřebu kontaktu s přírodou, adaptaci na přírodní podmínky, estetický postoj k přírodě, etický postoj k přírodě a environmentální vědomí vtěšňovat do jednoho slova, jednoho termínu, jedné škály. Osobní vztahy lidí k přírodě a životnímu prostředí jsou spletitější.

eko- a bio- ideál?) nebo jsou ve všech charakteristikách „zakrnělí“.¹³ Vztah se tedy na jedné škále vyjádřit nedá – a jak uvidíme v dalších kapitolách, dokonce ani pět charakteristik vztahu k přírodě a životnímu prostředí se nedá vystihnout pěti škálami (charakteristiky jsou členitější, než aby se daly beze zbytku vystihnout jednou škálou).

Dovolme si však pro názornost ještě chvíli pokračovat v určitém zjednodušení a uvedme dva příklady vytvořené studenty, které ukazují, v čem je lepší popis

13) Pozorný čtenář si možná všiml, jakým způsobem používám termíny pěti charakteristik vztahu k přírodě: podle zde uplatněného pojetí není například potřeba kontaktu s přírodou kvalita, které by dosahoval jen někdo – naopak, potřebu kontaktu s přírodou můžeme popsat u každého člověka, ať už je její úroveň vysoká nebo nízká. Stejně tak to platí pro ostatní charakteristiky, stejně jako pro vztah k přírodě a životnímu prostředí (tedy máme ho všichni, otázka zní jaký).

vztahu k přírodě a životnímu prostředí podle několika charakteristik než podle jediné škály:¹⁴

Příklad pro ilustraci od Petry Průchové

Vytvořený podle charakteristiky: vysoká potřeba kontaktu s přírodou, spíše nižší adaptace na přírodní podmínky, nízká úroveň estetického postoje k přírodě, střední úroveň environmentálního vědomí.

Člověk, který vášnivě miluje přírodu a často o ní mluví, nevydrží bez ní ani chvíli; pokud je nucen bydlet ve městě, má být plný květín a dalších přírodnin (kterým ale bohužel moc nerozumí, proto mu občas nějaká květina uschne nebo uhynie), na stole má kalendář s fotkami krajin, vlastní domácí zvíře/zvířata, ale je to podobné jako v případě květín, občas nějaké zvířátko pojde nedostatkem či nevhodností stravy.

Na dovolenou jezdí výhradně do přírody, ale ne pod stan, natož pod širák, lépe do nějakého hotýlku nebo penzionku s určitým servisem – aby se mohl kochat přírodními krásami a nemusel se starat o takové banality, jako např. kde si usuší věci, když zmokne, kde se večer umyje, co bude k jídlu apod.

Cestuje většinou s cestovní kanceláří nebo alespoň s textovým průvodcem, protože sám není moc všímavý. Kdyby mu někdo neřekl, na co se má v přírodě zaměřit a kam se podívat, tak by si toho vlastně ani nevšiml; proto si rád nechá poradit, co je důležité a krásné (resp. se někomu jinému zdá důležité a krásné).

Co se týče chování k přírodě a v přírodě – chová se slušně, pokud ho to nijak zvlášť neomezuje, tzn. že např. třídí odpad, pokud s ním ovšem nemusí chodit příliš dlouhou cestu k popelnicím, apod.

14) Studentům Katedry psychologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy jsem zadal cvičení v rámci běrového kurzu *Osobní vztah člověka k přírodě*. V zadání jim byla předložena charakteristika imaginárního jedince, která byla vyjádřena výhradně určitou úrovní čtyř základních charakteristik vztahu k přírodě. Pro každou charakteristiku byla použita pětibodová stupnice (vysoká úroveň, spíše vyšší úroveň, střední úroveň, spíše nižší úroveň, nízká úroveň). Studenti následně ve svém cvičení fabulovali, jaký člověk by takové charakteristice osobního vztahu k přírodě odpovídal (viz následující tři příklady).

Příklad pro ilustraci od Ivany Rýparové

Vytvořený podle charakteristiky: spíše vyšší potřeba kontaktu s přírodou, nízká adaptace na přírodní podmínky, vysoká úroveň estetického postoje k přírodě, spíše nižší environmentální vědomí.

Bude to malíř. Kontakt s přírodou potřebuje, ale přiměřený. Do přírody zajde, když ho kupříkladu ovane léto, chce ten dojem mermomocí zachytit, a tak vyrazí. Stačí mu málo. Obraz, náladu a ducha místa si „vyfotí“ do své mysli a utíká honem honem k plátnu. Kdyby se mělo stát to, že by nedej Bože musel v přírodě zůstat, bez konzervy, kompasu, stanu by to nezvládl... prostě do skautu nechodil, na chalupě oheň bez podpalovače nerozdělal a slunko snad asi zapadá na západě... Roztržitý umělec, kombinace Exupéryho Malého prince a nějaké éterické vily, co žije ze vzduchu. Umělcova duše je schopna postihnout nejjemnější detail krajiny, obraz okolí je špikován každým sebedrobnějším vjemem. Muchomůrka jako šátek Ferdý Mravence, šiška připomínající pásovce nebo ploník imitující periskop. Všechno něco znamená, všechno má svoje místo. Environmentální vědomí nemá v proudu asociací, obrazů, představ a prudkých pohnutí mysli dostatek místa. Obal od terpenýtynu patří tak daleko, přesně tam, aby nová myšlenka stačila přistát na plátně, a proto, když se nějaký ekologický počín povede, nebude se zlobit... Panta rhei.

Uvedené příklady ilustrují různorodost vztahů lidí k přírodě a životnímu prostředí. Nepřímo tak dokládají, jak problematické jsou snahy vtěsnat vícerozměrnost vztahů lidí k přírodě a životnímu prostředí do jedné škatulky, ať už je tou škatulkou cokoliv, jedno jestli kladný vztah k přírodě, pozitivní postoj k přírodě, odcizení přírodě nebo ekogramotnost. Zásadním nedostatkem těchto jednorozměrných konceptů je přitom to, že selhávají v popisu reálných vztahů lidí k přírodě – např. kolik dnes najdeme lidí, které to táhne do přírody a zároveň se ochranou životního prostředí příliš nezabývají? Jak tuto vyšší potřebu kontaktu s přírodou a nižší environmentální vědomí vyjádřit na ose mezi spřízněním s přírodou a odcizením přírodě nebo kladným a záporným vztahem k přírodě?

Pokud bychom nezačali mezi uvedenými charakteristikami rozlišovat například v environmentální výchově, mohli bychom se jednoho dne dočkat nepříjemného překvapení – to až bychom zjistili, že naše dobře míněné aktivity, které měly za

cíl podporovat environmentálně příznivé chování, ve skutečnosti vychovávají jiný druh obdivovatelů a milovníků přírody, než bychom si přáli – novomanžele stavějící domy na satelitních předměstích, lesní čtyřkolkáře, milovníky golfu, lovce exotické fauny nebo duchovní turisty putující za splynutím s přírodou na druhý konec světa.

O návrat k přírodě by se v takovém případě v určitém slova smyslu jednalo – o cestu k environmentální udržitelnosti stěží.

Vztah k přírodě, vztah k životnímu prostředí?

Slova „příroda“ a „životní prostředí“ se tu od začátku do konce často opakují, obě dokonce kladu vedle sebe v klíčovém termínu celé knihy. Ačkoliv lze stěží považovat některou definici přírody a životního prostředí za obecně platnou, stojí za to se na chvíli u obou pojmů zastavit.

Přírodou rozumím mimolidský svět spojený především s biosférou. Ve vztahu k přírodě a životnímu prostředí však nemá smysl vymezovat přírodu prostorově, tedy řešit, jaké místo ještě přírodou je a které už přírodou není. Přírodu chápu jako princip (fenomén), který vystupuje ve vztahu k přírodě a životnímu prostředí v různých rolích. V oblasti potřeby kontaktu s přírodou prožívá někdo setkání s mimolidským světem na louce a v lese, někomu naopak stačí městský park a záhon tulipánů, jiný uspokojí svou potřebu kontaktu s přírodou pouze v divoké přírodě. Adaptace na přírodní podmínky zohledňuje působení nejen živé a neživé přírody, ale i atmosféry (počasí). Estetický postoj k přírodě se projevuje při setkání s mimolidským světem, který však může být ovlivněný člověkem a zahrnovat i atmosférické jevy (oblíbené západy slunce, podzimní „měkké“ slunce). Také u etického postoje k přírodě vystupuje příroda v trochu jiné roli: etický postoj k přírodě prožíváme především ve vztahu k živé přírodě, jen minimálně s neživou přírodou či atmosférou.

Životní prostředí je všude kolem nás, zahrnuje přírodní i člověkem vytvořený hmotný svět. Ve vztahu k přírodě a životnímu prostředí se k životnímu prostředí nejvíce váže environmentální vědomí, tedy „ochranářská“ charakteristika – neboť spotřeba surovin, produkce odpadů a znečištění, změny klimatu ovlivňují nejen

mimolidský svět, ale i svět lidí. Pokud tedy nechceme věnovat pozornost jen poškozování přírody, ale také například smogu ve městech nebo toxinům v domácnostech, je vhodnější spojit environmentální vědomí s ochranou životního prostředí. Environmentální aspekt má také etický postoj k přírodě, který vytváří bázi pro environmentální vědomí.

Když se nad pěti charakteristikami vztahu k přírodě a životnímu prostředí zamyslíme, napadne nás, že bychom jej mohli rozdělit na vztah k přírodě a vztah k životnímu prostředí. **Vztah k přírodě** by obsahoval charakteristiky, které jsou spojeny s bezprostředním kontaktem s přírodou, tedy potřebu kontaktu s přírodou, adaptaci na přírodní podmínky a estetický postoj k přírodě. **Vztah k životnímu prostředí** by obsahoval environmentální vědomí. Do obou vztahů by patřil etický postoj k přírodě – souvisí jak s bezprostředním kontaktem s přírodou, tak s environmentálním vědomím.

Když lidé mluví o vztahu k přírodě, často tím myslí zároveň i vztah k životnímu prostředí – říkají například: „Kdyby lidé měli lepší vztah k přírodě, tak by více třídili odpad, více šetřili energií a méně jezdili auty...“ Protože se oba vztahy prolínají, rozhodl jsem se je zastřešit jedním termínem. Proto v knize píšu o vztahu k přírodě a životnímu prostředí.

Malé shrnutí

Přírodu má rád kdekdo, ale důležité je podívat se na vztahy k přírodě a životnímu prostředí zblízka. Uvidíme pět charakteristik, ve kterých se mezi sebou lidé významně liší: potřeba kontaktu s přírodou, adaptace na přírodní podmínky, estetické vnímání přírody, etický postoj k přírodě a environmentální vědomí. Pro dnešní dobu je přitom příznačné, že vztahy lidí k přírodě a životnímu prostředí jsou nevyvážené a plně rozporů – například kdo rád chodí do přírody, nemusí ji chránit, a kdo v ní nalézá estetické uspokojení, nemusí být zdatný zálesák. Proto je problematické snažit se vtěsnat rozmanitost a různorodost vztahů lidí k přírodě do jednoho termínu nebo jedné škály. Vztahy lidí k přírodě a životnímu prostředí jsou složitější, ale také zajímavější.